

«НОВА ЄВРОПА. СЛОВ'ЯНСЬКА ТОЧКА ЗОРУ» ТОМАША МАСАРИКА ЯК ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА

У статті розкрито внутрішньополітичний та зовнішньополітичний аспекти чехословацької політичної програми Т. Г. Масарика у праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.).

Ключові слова: Т. Г. Масарик, «Нова Європа...», національні проблеми, демократія, Чехословаччина.

Вивчення центральноєвропейських державотворчих процесів передбачає аналіз комплексу різноманітних чинників. Важливе місце серед них посідають теоретичні концепції провідних політичних діячів, а щодо міжвоєнної Чехословаччини – насамперед її президента Т. Г. Масарика. Філософ і вчений зі світовим ім'ям, Масарик здійснював стратегічне керівництво державотворчим процесом. Це актуалізує розгляд його головної програмної праці – «Нова Європа. Слов'янська точка зору», яка є визначним документом доби становлення чехословацької держави і загалом – оригінальним свідченням боротьби за європейську демократію в часи Першої світової війни¹. Працю «Нова Європа...» аналізували Б. Бакула², О. Бочковський³, С. Віднянський⁴, І. Вовканич і І. Сюсько⁵, Я. Галандауер⁶, І. Ковтун⁷, А. Котенко⁸, О. Кравчук⁹, М. Маховець¹⁰, М. Нагорняк¹¹, Я. Опат¹², Я. Ріхлік¹³, І. Самсон¹⁴, М. Сладек¹⁵, Е. Собота¹⁶, А. Субігу¹⁷ та інші дослідники. Головну увагу вони приділяли, здебільшого, розгляду геополітичної концепції Т. Г. Масарика, або окремих аспектів його політичних поглядів, викладених у цьому творі. З огляду на це, мета статті – комплексно проаналізувати чехословацьку політичну програму в праці Т. Г. Масарика «Нова Європа. Слов'янська точка зору», її міжнародний і внутрішньополітичний аспекти.

Т. Г. Масарик у період Першої світової війни очолив боротьбу чехів і словаків за створення незалежної держави, успіх якої пов'язував з кардинальною політичною програмою мирного врегулювання. На теоретичному рівні вона була найбільш широко представлена у праці Т. Г. Масарика «Нова Європа. Слов'янська точка зору»¹⁸. Її осердям була ідея політичної реорганізації європейського континенту на демократичному національному принципі зі створенням нових держав у Центрально-Східній Європі і її подальшої федералізації. Праця була підготовлена в Росії та в Україні у 1917 – на початку 1918 рр.¹⁹, а завершена – у жовтні того ж року в США. «Нова Європа...» була присвячена чехословацьким легіонерам, щоб їм «пояснити ... принципів проблеми війни»²⁰. Перше видання книги, приурочене до початку роботи Паризької мирної конференції, побачило світ у грудні 1918 р. французькою та англійською мовами²¹. У «Новій Європі...», як відзначив Е. Бенеш, Т. Г. Масарик накреслив «програму післявоєнного світу, висло-

вив у ній своє кредо щодо війни і миру, ясно уявив нашу майбутню державу з її політичними, соціальними, економічними та національними проблемами. І цей план, і практична програма відповідали його життєвим ідеалам, його гуманістичній моралі і його принципам справедливості»²².

«Нова Європа...» складається з п'яти частин. У перших чотирьох («Історичне значення війни», «Національний принцип», «Східне питання», «Бій до кінця») розглянуто цілі воюючих сторін, показано необхідність створення нової політичної структури європейського континенту на принципах демократизації і національного самовизначення, обґрунтовано ідею чехословацької державності, сформульовано ідею федералізації «малих націй» Центрально-Східної Європи, висловлені пропозиції щодо врегулювання російського питання. У п'ятій частині («Нова Європа») подано тезовий проект рішень мирної конференції.

У праці Масарик відзначив епохальне значення в світовій історії Першої світової війни, що стала «початком нової доби, в якій нації і все людство свідомо будуть продовжувати свій розвиток»²³.

Переконаний в тому, що сучасний політик має передбачити розвиток подій, оскільки «передбачення є мірилом наукової точності», Масарик проаналізував плани воюючих сторін. Першу світову війну він вважав зіткненням «ідеї пруської і американської», відповідальність за війну покладав на Центральні держави. Прагнення Центральних держав окреслив тезою «Пангерманістський план світового панування: Берлін-Багдад...», вказав на хибність твердження німецьких політиків, що «німецька держава ... є необхідною противагою Північноамериканським об'єднаним державам і вождем об'єднаних держав європейських»²⁴. Масарик критикував прагнення німецьких держав до світового панування, вважав їх антинародними, засудив шовінізм, один з проявів якого назвав ненависть до слов'ян, яким німецька перемога принесла б насильницьке онімечення²⁵.

Цілі країн Антанти Масарик визначив висловом «Демократична організація Європи і людства – демократія проти теократії»²⁶. Цим було окреслено принципову різницю між політикою союзників і центральних держав. Країни Антанти характеризував як конституційні та демократичні держави, що визнають право всіх націй, не тільки великих, але й малих, на державну незалежність²⁷. Під запровадженим терміном «пасмо малих націй» Масарик мав на увазі територію проживання 20-ти націй в Центрально-Східній Європі, між Росією і Німеччиною. До цих переважно бездержавних націй, Масарик зараховував чехів і словаків. Їх він вважав, незважаючи на культурні відмінності, однією нацією, хоча й зауважував, що дехто «вважає словаків окремою нацією...»²⁸. Терени проживання «малих націй», на думку Масарика, були зоною політичної небезпеки для миру в Європі²⁹.

Ідейне підґрунтя книги «Нова Європа...» складають роздуми про національні проблеми на території «старого континенту». Національні прагнення поневолених народів, на його думку, вищі та цінніші за великодержавний принцип³⁰. Масарик вважав їх потужним демократичним чинником,

тому національні рухи виступають проти теократичних абсолютистських імперій, які створені завоюваннями, без врахування волі народів, мають поліетнічний характер і в них є панівною одна нація, кількісно менша, ніж пригнічені нації.

Т. Г. Масарик також вказував на фактичну протилежність національних програм Німеччини (пангерманізм) і Чехії (гуманізм). Прикметно, що національною програмою Югославії він вважав гуманізм, Росії – слов'янофільство, Польщі – месіанство.

Національний принцип Масарик називав порівняно новим в організації Європи. Він виводив його застосування від XVIII ст., коли філософія Просвітництва сформулювала принцип та ідеал гуманності, французька революція – права людини, а німецький вчений Й. Гердер проголосив нації природними органами людства (натомість держави – штучними). З цими процесами Масарик вірно пов'язав початок національного пробудження і ренесансу чехів і словаків, що він назвав «національною індивідуалізацією»³¹. Цей «ренесанс чехословацької нації» він вважав «проявом твердої національної життєвості»³².

При цьому політик торкнувся расового питання. Він відкинув існування обраних націй, оскільки «майже всі нації сильно перемішані, ... нації чистої крові немає»³³.

Базуючись на ідеях Гердера, Масарик стверджував, що правильно вважати саме націю «метою суспільного зусилля, а державу тільки засобом у цьому». На його думку, саме тому фактично кожна свідомо нація бореться за свою власну державу. А оскільки в Європі 27 держав і не менше 54 націй, а загалом 70 націй і мов, вони висловлюють прагнення за створення власних держав як засобу розвитку нації. Враховуючи їх, демократичні країни Антанти «проголосили право націй на самовизначення»³⁴.

Масарик показав складність національної філософії (мовні, духовні, релігійні, економічні, політичні відмінності між націями), констатував, що з цим виникає «нелегка проблема самобутності народів, самостійності та самодостатності їхньої культури»³⁵. Політик також торкнувся визначення поняття «нація». Він вважав, що це – все населення змішаної держави³⁶.

Виходячи з ідеї гуманізму, Масарик виступав за право націй на самовизначення. При цьому посилався на демократичні принципи керівника Сполучених Штатів Америки: «Президент Вільсон доводив, що ніхто не сміє примушувати народ терпіти над собою владу уряду, обраного не ним і який діє не в його інтересах»³⁷. Такий підхід Масарик підкреслив також принципом історизму – вірою у неминучий прогрес: «Однак і минуле і сьогодні не є виправданим самі собою: історія і суспільне життя представляють собою постійну боротьбу тих, хто відстоює право і справедливість, з тими, хто дотримується зручних їм фактів»³⁸.

Фактично Масарик розвивав положення про право націй на самовизначення, яке вперше сформулював В. Вільсон у 1915 р. В основу його концепту нового світового ладу було покладено уявлення про урівноваження суве-

ренітетів великих і малих країн та їх добровільну відмову від частини цих суверенітетів за наділення обов'язками «охоронця ладу», наднаціонального регулятора міжнародної безпеки – Ліги Націй³⁹.

Поняття національності, писав Масарик, вперше запровадив Й. Гердер, який виводив його з гуманістичного принципу. У новітній час гуманність стала ознакою всієї модерної моралі, від імені гуманності здійснюється «боротьба за реформи у всіх сферах суспільних інститутів і діяльності»⁴⁰.

Міжнародної ваги національний принцип набув у січні 1917 р., коли в ноті президенту Вільсону країни Антанти задекларували звільнення поневолених націй як мету війни. Тоді ж, вважав Масарик, проблема «чехословаків» стала європейським і світовим питанням⁴¹.

Однією з центральних ідей «Нової Європи...» є програма створення чехословацької державності. В її основу Масарик поклав комбінацію чинників: а) теорію рівноваги сил; б) концепцію політичної «чехословацької» нації; в) право народу на самовизначення; г) ідею історичного права (з застосуванням демократичного права більшості при встановленні кордонів); д) концепції економічної та військово-стратегічної безпеки; е) теорію конфлікту теократії і демократії⁴².

Національні проблеми в поліетнічних імперіях Масарик вважав анахронізмом, явищем шкідливим для всіх націй: «Насильницьке пригноблення, денаціоналізація, національні суперечності у всіх змішаних державах є великою тратою сил і зниженням морального рівня; також пануюча, нація, що пригнічує, завдає собі шкоди тим, що допустила насильство і приймає не найкращі риси пригніченої нації»⁴³. «Політична самостійність для освіченої самосвідомої нації становить життєву необхідність, бо ж нація, закабалена політично, навіть у найбільш культурній державі відчуває пригнічення, експлуатується економічно і соціально», – наголошував політик⁴⁴.

Пропонуючи здійснити радикальну реконструкцію Європи на основі національного принципу, Т. Г. Масарик відзначав, що «... чехи мають історичне право на самостійність чеських земель (Чехії, Моравії, Сілезії)...» і «природне та історичне право на приєднання Словаччини, брутално пригніченої угорцями»⁴⁵. Політик підкреслив, що чехів не задовольнять поступки у вигляді національної автономії і навіть федералізації Австро-Угорщини на основі програми австромарксистів К. Реннера і О. Бауера. Її мета, на його думку, по суті не відрізняється від ідей пангерманістів, адже «Реннер приймає Центральну Європу Науманна, його і національна автономія Бауера є тільки» засобом збереження німецького характеру Австро-Угорщини»⁴⁶.

Зі встановленням кордонів нових держав, твердив Масарик, у них залишаться національні меншини. Їх мало бути якнайменше в нових країнах і вони повинні бути захищені у своїх громадянських правах. При цьому «міг би бути прийнятий на мирному конгресі міжнародний закон про національні меншини і створений окремий міжнародний національний трибунал з примирення в Лізі Націй». Водночас політик пропонував принцип встановлення кордонів: «Етнічне впорядкування кордонів буде керуватися

демократичним парламентським принципом більшості. Приклад: у відновленій Польщі і Чехії будуть німецькі меншини, в Чехії меншини досить значні; однак кількість німецького населення в вільній Польщі і вільній Чехії буде набагато меншою, ніж є кількість польського і чеського населення в польських і чеських землях під німецьким і австрійським урядуванням». А «вільні меншини будуть мати значне завдання в організації Європи – допомагати розвитку справжньої міжнародності»⁴⁷.

Звільненим народам Центральної Європи відводилася важлива зовнішньополітична роль бар'єру проти пангерманізму і німецького натиску на Схід. Чехословацьку державу Масарик називав альтернативою пангерманістській Центральній Європі.

Масарик уявляв чехословацьку державу в майбутній системі рівноваги і взаємодії трьох зон: європейського Заходу, федералізованої Центральної Європи і європейського Сходу⁴⁸. Ідея Масарика про «федерацію малих націй» між Німеччиною і Росією мала загальноєвропейське значення і новизну. Вона мала сприяти втіленню у новій системі міжнародних відносин – завдання захисту інтересів малих націй⁴⁹. Але детально цей проект не був розроблений, не пропонувалось назви такого об'єднання. З огляду подій, які розвивалися протягом ХХ ст., така ідея Масарика була надуманою.

Самостійність націй Масарик не вважав самоціллю, а лише необхідним ступенем розвитку. Майбутнє націй він вбачав у європейській федерації, але створеній вільними партнерами: «Справжня федерація постане тільки тоді, коли нації будуть вільні і самі об'єднуються. До цього прямує розвиток Європи. Програма союзників повністю відповідає цьому розвитку: незалежні і звільнені нації організуються згідно потреби в більшій утворення і цим організується весь континент». А «надання націям самостійності зробить можливим органічні асоціації, федералізацію народів, Європи і всього людства»⁵⁰.

Масарик вважав кожне національне питання самостійною, окремою проблемою, яка вимагає знання її особливостей, вказав, що, скільки існує націй і національних меншин, стільки існує і національних питань, у вирішенні яких «немає єдиного шаблону». У змісті національних суперечностей він зауважував можливість домінування в окремих випадках політичних рис, економічних, мовних і релігійних. Політичним змістом чеського і словацького питання він вважав прагнення до самостійної держави⁵¹.

Політик проаналізував історію політичних взаємин чехів і німців, утворення Габсбурзької імперії. Втрату незалежності Чехії він пов'язував з 1618 р., коли Габсбурги стали інструментом контрреформації, завдали поразки повстанню станів у країні і здійснили в ній небачену економічну революцію – вигнали 30 тис. чеських родин і передали 3/4 земель країни іноземцям⁵².

Історичне право чехів і словаків на створення спільної держави Масарик виводив від Великої Моравії (IX – початку X ст.) – держави їх предків: «Словачина, що утворювала ядро Великоморавської імперії, була

відрізана угорцями [від чехів] в X столітті, згодом була на короткий час своїми одноплемінниками політично об'єднана, певний час була самостійною. Культурно словаки залишились постійно в тісному зв'язку з чехами. Угорці культурно залежали від словаків. Отже, об'єднання чехів і словаків є легітимною вимогою. Ця вимога була прийнята не тільки чехами, але також словаками. Словаки будуть у школах і в усій цивільній адміністрації використовувати свою мову». Політик підкреслював, що у відносинах чехів і словаків не існує мовного питання тому, що «кожний словак, навіть неосвічений, розуміє чеську і кожен чех – словацьку. Словаки у період відродження дали чехам великих письменників (Коллар, Шафаржик), а інших виховали (Палацький, частково Добровський). Угорці, культурно слабші від словаків, вдалися до систематичної та брутальної мадяризації; ця мадяризація не була підготовлена і посилена культурною перевагою, а державною адміністрацією, яка використовувала насильство і деморалізацію економічними вигодами. Відомо, що вибори до парламенту завершувались на словацькій і румунській території битвами, в яких неугорські виборці просто відстрілювались – тільки таким способом був збережений угорський характер угорського парламенту, хоча більшість населення в Угорщині не є угорською...»⁵³. Розуміння історичного права з часів Великої Моравії доречно відрізняло Масарика від інших чеських політиків. Вони його інтерпретували тільки як неподільність історичних земель «Корони Св. Вацлава» і прагнули запобігти відокремленню німецькомовних територій Чехії.

Чесько-словацьку державну програму Масарик обґрунтував природним правом на національне самовизначення. Символом цього було використання ним слова «чехословацький», що засвідчує прагнення політика на основі мовної спільності презентувати чехів і словаків на Заході однією нацією. Він стверджував: «Словацька мова є архаїчним діалектом поряд з моравським і центральним діалектом чеським (празьким). Словацька мова не могла літературно вільно розвиватись під угорцями і значною мірою чеська мова була в своєму розвитку затримана політичним занепадом. Кожний чех розуміє словацьку і навпаки; різниця полягає тільки в архаїчних формах і в окремих словах; словацька мова має такий самий акцент як чеська і саме акцентом розрізняються слов'янські мови... Словацька мова як літературна запроваджена наприкінці XVIII століття. Між чеськими і словацькими літераторами відбувалися значні суперечки про словацьку мову, самі словаки, як Коллар і Шафаржик, побоювались національного роз'єднання; сьогодні ці суперечки практично вирішені, для молодшої генерації на обох сторонах мовного питання не існує, національна і державна єдність використанням словацької мови ніяким чином не є під загрозою»⁵⁴.

У «Новій Європі...» також були сформульовані інші внутрішньополітичні складові програми чехословацького державотворення, зокрема, визначена форма держави та необхідність далекосяжних внутрішніх реформ, насамперед – аграрної⁵⁵. Масарик вважав, що чехословацька держава буде республікою, до якої «нація чеська і словацька» визріли⁵⁶.

Масарик не торкався, за винятком згадки про автономію Закарпаття, питання державного устрою Чехословаччини, незважаючи на те, що вказував на її поліетнічний характер. Але прикметно, що для аналогічних поліетнічних держав Масарик проектував форми державного устрою. Він писав, що Югославія буде федерацією, якою керуватиме Сербія. «Росія організується у федерацію націй», до якої входитиме Прибалтика, Україна, Кавказ та інші складники⁵⁷.

На його думку, чехословацька держава буде вчетверо більшою за Бельгію. Населення держави чехів і словаків становитиме більше 13 млн. осіб, включаючи 4 млн. представників національних меншин (німці, поляки і русини). Залишення у складі чехословацької держави німецької меншини він обґрунтовував застосуванням національного принципу до чеської нації, частина представників якої проживала на німецькомовних територіях Чехії. Відокремлення цих чеських меншин, як і всієї німецькомовної території Чехії, Масарик вважав фатальним для життєздатності чехословацької держави. В іншому випадку, вважав він, чехи і словаки потраплять під владу Німеччини і тому підсумовував: «Правильний вимір для національного перерозподілу в Європі полягає у справедливому застосуванні принципу більшості. Що є правильніше – щоб більше 9 млн. чехів і словаків жили під владою німців або щоб 3 млн. німців жили під владою чехословаків?»⁵⁸.

Підсумовуючи, Масарик стверджував, що «в так званій німецькій території в Чехії (і на Моравії і в Сілезії) є багато чеського населення, а тому справедливо, щоб відновлена держава їх втримала; було б несправедливо жертвувати декілька сотень тисяч чехів пангерманістам» і «можна сподіватись, що після війни німці в Чехії облишать національний шовінізм, до якого були загнані суворою пангерманістською агітацією. Чимало німців самі протестували проти пангерманістського зусилля відторгнення північної і західної Чехії. З огляду на угорську меншину має бути підкреслено, що в Словаччині не було мадярів, але словаки були всіляко мадяризовані, мадяри закривали словацькі школи, пригнічували словацьку літературу і всіма засобами прагнули словаків денационалізувати. Буде справедливим припинити цю бруталну, нелюдську політику і змусити мадярів обмежити себе своїми власними національними силами. Частина мадярів на південному кордоні припадає до Словаччини, але за те залишаться достатньо значні словацькі меншини в Угорщині»⁵⁹.

Масарик вважав можливим, щоб «Чехи в прусській Сілезії були повернені Чехії», а «лужичани, якщо б цього прагнули, можуть бути приєднані до Чехії»⁶⁰. До складу чехословацької держави пропонувалося включити й «Бургерландський коридор» – територію від Братислави на південь до Югославії вздовж кордону з Верхньою Австрією, населену німцями, хорватами і словінцями⁶¹.

Загалом, Масарик вважав важливим питання національних меншин майже для всіх держав, тому що більшість з них були національно змішані. Його висновок полягав в тому, що коли «Нова Європа не буде збудована на

точній національній основі, національні меншини повинні отримати гарантії безпеки. Так це буде і в Чехії. Чехи завжди закликали до рівноправності, а не до панування. З огляду на своє центральне розташування чехословацька держава завжди буде зацікавлена у тому, щоб німцям та іншим меншинам були гарантовані повні права. Цього буде вимагати здоровий глузд...». Повернення Ратиборська (чеської етнічної території в складі Німеччини), вважав Масарик, урівноважить чисельність польської меншини – 230 тис. – в чеській Сілезії. Водночас, політик не відкидав можливість врегулювання прикордонних суперечностей з Польщею⁶². «Певна меншина, навіть численна, нацією не є і не може посилається на право на самовизначення, якщо це суперечить інтересам більшості» – писав Масарик⁶³. Таке формулювання проблеми взаємовідносин більшості з меншиною показує, що Масарик визнавав застосування права на самовизначення лише для націй.

Т.Г. Масарик підкреслював, що Чехословаччина буде самодостатньою країною, частини якої взаємодоповнюватимуть одна одну. В обґрунтуванні цієї тези він порівняв Чехію і Словаччину за економічним критерієм. Чехію він назвав розвиненим індустріальним краєм, «перлиною Австрії», а Словаччину – аграрним. Масарик зазначив, що Чехія і Моравія становлять 35,5% населення Ціслеїтанії, але сплачують 57% податків, виробляють 46% сільськогосподарської продукції, видобувають 83% бурого вугілля та третину залізної руди країни. У чеських землях розташовано 60% металургійних заводів, 93% цукрової промисловості, близько 46% пивоварної промисловості Австрії. Чеські банки в 1895-1914 рр. збільшили свій капітал з 48 млн. крон до 336 млн. крон. Зацікавленість союзників в незалежній Чехословаччині Масарик підсилив обіцянкою визнання нею частини довоєнного державного боргу Австрії⁶⁴.

Масарик показав сировинний потенціал Словаччини: «Південна частина, яка є менш гориста, врожайна і родить добру пшеницю і вельми добре вино. Оскільки гориста північ має багато природного багатства, особливо залізної руди ... і великих лісів, які ще не є використані, край міг би бути вельми вигідно індустріалізований. Міг би допомагати іншим чеським землям тією сировиною, якої їм не вистачає, наприклад, залізною рудою, міддю, золотом і оловом; край той так само є добрий для розведення вівців і рогатої худоби; схожий із Сілезією, сьогодні вже промисловою, і міг би так само розвинути»⁶⁵. Отже, з його оцінки Словаччини випливало, що вона буде своєрідним доповненням економіки Чехії, але при цьому передбачалася політика розвитку краю. В останній частині «Нової Європи...» Масарик писав: «Кожна земля, що знаходиться на стадії землеробської, прагне до індустріалізації: це означає, що хоче бути економічно незалежною; індустріалізація означає розвиток залізниць і комунікаційних засобів загалом, і певного ступеня наукової практичної і теоретичної освіти»⁶⁶. Як показує практика діяльності органів влади ЧСР у Словаччині, саме це й здійснювалося в краї у міжвоєнний період⁶⁷.

Важливим заходом економічної політики майбутньої держави в краї Масарик вважав аграрну реформу: «У Чехії і на Словаччині ... можна скопіювати ірландський приклад викупу і парцелювання землі, що всі дійсно прогресивні партії вимагають вже перед війною»⁶⁸.

У праці «Нова Європа...» висвітлено новий порівняно з 1914-1917 рр. пункт у політичній програмі Т. Г. Масарика – проект приєднання Закарпаття до складу держави чехів і словаків. В умовах падіння міжнародного впливу Росії він став політичною альтернативою державно-правового статусу краю після Першої світової війни. План почав обговорюватися в 1918 р. у США, де русини – емігранти із Закарпаття виступили з ініціативою врегулювання державно-правового статусу краю своїх батьків. Одним з варіантів пропонувалося його приєднання до складу держави чехів і словаків. У «Новій Європі...» Т.Г. Масариком відзначено: «Нещодавно новий план був запропонований малоросами, що проживають в Угорщині. Їх представники в Сполучених штатах бажають об'єднання своєї нації з чехословацькою державою, автономну федеративну частину якої утворювали б»⁶⁹. Прикметно, що корінне (слов'янське) населення регіону Масарик називав малоросами – терміном, який в Російській імперії офіційно вживали щодо українців. Зазначене свідчить про те, що Масарик відносить русинів до українського народу.

У повоєнній Європі Т.Г. Масарик виступав за організацію рівноправних відносин між націями. Це означало, що жодна з націй нової Європи не може бути вилучена з міжнародних відносин, жодна не повинна підкорятися іншій. У новому політичному облаштуванні континенту однакові шанси повинні були мати усі народи, переможці, і переможені⁷⁰. Національний принцип стосувався також німецької нації. Німеччина повинна бути обмежена територіями етнічно німецькими. «Програма союзників є зрештою також програмою звільнення і гуманізації німецької нації»⁷¹.

В останній частині праці Масарик накреслив прийнятну для людства перспективу виходу з війни, насамперед для Європи, а в підсумку – для решти світу⁷², вказав на принципи мирної конференції, серед яких виділялися загальноєвропейські демократичні норми і складові чехословацької політичної програми. Масарик тут комплексно узагальнив свої демократичні і національні програмні погляди. Зокрема, він писав, що «Демократія є політичною організацією суспільства на етичній гуманістичній основі..., що ґрунтується на праці...». В ідеалі Масарика «політика внутрішня і зовнішня підлягають розгляду і адмініструванню парламенту. Демократія... є дискусією: люди керуються вже аргументами, а не сваволею і насиллям: демократія сьогодні неможлива без науки, демократія є організацією прогресу у всіх галузях людської діяльності...». Політик підкреслив взаємозалежність демократичного і національного принципів: «Своїм обсягом держави мали б дорівнювати націям. Нації є природною організацією людства, національність є найкращою гарантією міжнародності, яка так само, як і національність є метою європейського розвитку, одна обумовлює іншу.

Держава є засобом нації, розвиток нації є метою. Тому демократія приймає новітній національний принцип і відкидає (пруський) етатизм, обоження держави і до того ж династії». Важливими були його міркування про основу народовладдя: «Демократія, як і національність і соціалізм, ґрунтується на гуманістичному принципі: жодна людина не сміє використовувати іншу людину як засіб для своїх цілей, жодна нація не сміє використовувати іншу націю як засіб для своїх цілей – це є моральний обсяг політичного принципу рівності і рівноправності»⁷³.

В останньому розділі праці «Нова Європа...» Т.Г. Масарик висловив свої погляди на завдання повоєнного врегулювання. До найперших він відніс негайне скликання конгресу миру з представників всіх воюючих націй. Допускалось втручання мирної конференції у внутрішні справи держав. Політик виступав за ліквідацію мілітаризму шляхом роззброєння воюючих держав і створення замість армії міліції⁷⁴.

Масарик торкнувся і питання колоній, де, на його думку, мало бути закріплене домінування країн Заходу. Лідер чехословацького руху вважав, що «Провідним принципом всіх переговорів буде прагнення полегшити міжнародну організацію всіх націй Європи і зблизити їх з націями Азії і Америки»⁷⁵. Західні держави у домовленості із Росією мали приділяти увагу розвитку населення колоній в напрямку забезпечення йому національної та політичної автономії⁷⁶. Крім того, «на Сході ... мають бути створені нові держави, нові форми уряду, і ... закладені основи цивілізованого життя»⁷⁷.

В окремих пунктах «Нової Європи...» Масарик пропонував надання євреям у всіх країнах рівних прав з іншими громадянами; підтримку національних і сіоністських прагнень; прийняття мирною конференцією закону про міжнародні гарантії національним меншинам, який забезпечить їм культурну і національну рівноправність з нацією, яка складає більшість у державах їх проживання; «точне проведення перепису населення за національністю, тому що існуючі офіційні статистики є вельми однобічні та недостатні»⁷⁸.

Також він пропонував з часом перетворити мирний конгрес в «міжнародний трибунал контролюючий культурний розвиток націй і організацію міжнародної взаємності (Ліга націй)»⁷⁹. Масарик у праці «Нова Європа...» наголошував, що шлях до миру і мирної співпраці між народами після війни пролягає через правильне розуміння цінностей національного характеру⁸⁰. «Життя особистостей і націй є в значній мірі суперництвом і боротьбою, але особистості і нації розвиваються на основі своїх власних, особистісних якостей і своєю індивідуальною сутністю»⁸¹ і тому ідеологічною і моральною основою такого майбутнього міг стати, на думку Масарика, тільки «синтез усіх культурних складових, вироблених усіма народами»⁸².

Надії на мирне відродження і розвиток повоєнної Європи звучали у завершальній фразі праці – «Ісус, не Цезар – це гасло демократичної Європи»⁸³. Прикметно, що навіть Наполеон Бонапарт наприкінці життя конс-

татував наступне: «Чи знаєте ви, – говорив він, – що вражає мене більше всього іншого? Нездатність сили що-небудь організувати. У світі є тільки дві сили: сила духу і сила меча. Після того, як минув значний час, зрештою меч завжди зазнає поразки від духу». Імператор стверджував: «Війна – це анахронізм; наступить час, коли перемоги будуть отримувати, не вдаючись до сили гармат і штиків»⁸⁴. Наполеон підкреслював на о. Св. Єлена, що «після падіння моєї системи мені здається, що єдиний шлях, яким може бути досягнута рівновага в Європі, є створення Ліги Націй»⁸⁵.

У становленні «Нової Європи» важливу роль мав посісти людський чинник. Масарик вважав, що нова людина, «homo europaeus», ненародиться тільки внаслідок міжнародних змін, але виникне за умов активної внутрішньої політики держав: «всі нації Європи будуть після війни змушені всю свою свідомість присвячувати матеріальному і духовному відновленню... Демократія має стати загальним переконанням, світовим поглядом». «Взаємне вбивство не є великою справою», необхідно визначити напрямки подальшого розвитку в забезпеченні тривалого миру і гуманності⁸⁶. Політик підкреслював потребу відокремлення релігії від держави: «демократія є противага і подолання теократії. Релігія цим не втрапить, навпаки набуде, якщо буде звільнена від держави і сваволі абсолютистських династій», збережеться її ідея всенародного людства як організованої спільноти⁸⁷.

Чехословацька політична програма як сукупність внутрішніх і зовнішніх ініціатив не була реалізована у всіх її аспектах. Під керівництвом Т.Г. Масарика, який у 1918-1935 рр. був президентом Чехословаччини, країна стала республікою, єдиною у Центрально-Східній Європі розвинутою ліберальною демократією. Чехословаччина була розбудована як національна держава, з забезпеченими правами національних меншин і, з певним запізненням, було надано автономію Закарпаттю (1938 р.). Поняття національна держава означає суверенне державне утворення з домінуванням однієї нації⁸⁸. У законодавстві було закріплено політичне поняття нації як сукупності громадян держави, а її центральноєвропейське розуміння як етнічної спільноти проявилось в акцентуванні єдності «чехословацької нації». Було здійснено низку соціальних і демократичних реформ, аграрну реформу, розбудовувалася інфраструктура Словаччини і Закарпаття. Проте релігія в ЧСР не була відокремлена від держави, замість армії не було створено міліції.

У меншій мірі було реалізовано зовнішньополітичну складову «Нової Європи...». Політики країн Антанти, США поважали погляди Масарика, але навряд чи оцінили⁸⁹. Кордони Чехії були встановлені за історичним принципом, але на мирній конференції до складу ЧСР не було приєднано Бургерландський коридор, Лужиць. Висловлені Масариком демократичні принципи «Нової Європи...» не стали основою міжнародних відносин у повоєнному світі внаслідок суперечностей держав при мирному врегулюванні та з відмінністю їх власних національних пріоритетів. На Паризьку мирну

конференцію не були запрошені всі воюючі держави, а країни-переможці диктували свою волю переможеним. Міжнародний закон про захист національних меншин не було прийнято, лише новоутворені країни Центрально-Східної Європи і деякі країни, що зазнали поразки підписали з країнами Антанти відповідні договори. Не здійснилася у міжвоєнний період ідея Томаша Масарика про федерацію Центрально-Східної Європи, незважаючи на проект політика щодо «Сполучених штатів Східної Європи» (висловлений спільно з прем'єром Греції Е. Венізелосом і міністром закордонних справ Румунії Т. Іонеску). Певним відлунням цього проекту став лише військовий союз ЧСР, Румунії і Югославії – «Мала Антанта» (1921-1938 рр.).

Отже, у праці «Нова Європа...» висвітлена програма створення національної держави чехів і словаків як «двоєдиної чехословацької нації» (за висловом науковця Р. Брюбейкера⁹⁰) з приєднанням територій з проживанням національних меншин. Використання поняття «чехословацька» нація було результатом поєднання англосаксонського і центральноєвропейського підходів визначення терміну нація, але в період світової війни йшлося насамперед про політичний союз чехів і словаків. У зовнішньополітичній складовій чехословацька програма Масарика передбачала встановлення тривалого миру, створення нової системи міжнародних відносин на основі політичної реорганізації Європи за національним принципом, дотримання рівноправності великих і малих держав, подальшої федералізації, духовного і економічного відновлення континенту після світової війни.

Примітки

1. Šabata J. Masarykova Nová Evropa / J. Šabata // Masaryk T. G. Nová Evropa / Stanovisko slovenské / Brno: Doplnek, 1994. – S. 15.
2. Бакула Б. Нова Європа і слов'янство у баченні Томаша Масарика / Б.Бакула // Проблеми слов'язнавства. – Львів, 2004. – Вип. 54. – С. 11-19.
3. Бочковський О. Вступ до націології / Ольгерт Бочковський. – К.: «Генеза», 1998. – 144 с.
4. Віднянський С. В. Українське питання в поглядах Т. Г. Масарика та політиці першої Чехословацької республіки / С.В. Віднянський // Т.Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7-8 травня 1998)./ Відповід. редактор С. В. Віднянський. – К., 1998. – С. 20 – 33.
5. Вовканич І.І. Ідея нової демократичної Європи Т.Г. Масарика і сучасність / І.І. Вовканич, І. М. Сюсько // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». № 7. – 2002. – С. 21-25.
6. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, proekty, perspektivy / J. Galandauer. – Praha: Svoboda, 1988. – 347 s.
7. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války / I. Kovtun. – Praha, Odeon, 1991. – 542 s.
8. Котенко А. Л. Ідея Центральної Європи Томаша Масарика / А.Л. Котенко // Магістеріум. – Вип. 28. Історичні студії. – К., 2007. – С. 46.
9. Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр./ О. Кравчук. – Вінниця: Едельвейс, 2008. – 248 с.

10. Machovec M. Tomáš Garrigue Masaryk / M. Machovec. – Praha: Svobodne slovo, 1968. – 261 s.
11. Нагорняк М.М. Т. Масарик про політико-правові принципи побудови Нової гуманітарної Європи / М.М. Нагорняк // Держава і право: Зб. наук. праць. – Вип. 32. – К., 2006. – С. 598-606.; Нагорняк М.М. Перший президент Чехословацької республіки Т.Г. Масарик про Нову Європу / М.М. Нагорняк // Держава і право: Зб. наук. праць. – Вип. 33. – К., 2006. – С. 644-655.; Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія / М.М. Нагорняк. – К.: Логос, 2009. – 368 с.
12. Опат Я. Т. Г. Масарик і Нова Європа / Я. Опат // Т. Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7-8 травня 1998). / Відповід. редактор С.В. Віднянський. – К., 1998. – С. 9 – 19.
13. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945. / J. Rychlík – Bratislava: AEP, 1997. – 360 s.
14. Samson I.T. G.M. a Nová Evropa – Geopolitický portrét T.G. Masaryka / I.T. Samson // Masarykova idea československé statnosti ve světle kritiky dějin. – Praha, 1993. – S. 50-55.
15. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / M. Sládek – Praha: Pragma, 2002. – 208 s.
16. Sobota E. Nová Evropa a malí národové / E. Sobota // Glossy. 1939-1945, J. Laichter. – Praha, 1946. – 186 s. – S. 69-72.
17. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk / A. Soubigou – Praha: Paseka, 2004. – 456 s.
18. Sládek M. Němci v Čechách... – S. 23.
19. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918... – S. 40.
20. Masaryk T. G. Nová Evropa /Stanovisko slovasnské/ – Brno: Doplněk, 1994. – 193 s. – S. 53.
21. Котенко А. Л. Идея Центральной Европы Томаша Масарика... – С. 46.
22. Бенеш Э. Жизненный путь и заветы Масарика // Т.Г. Масарик: философия – социология – политика: Избр. тексты. – М.: Изд-во РУДН, 2003. – 663 с. – С. 644.
23. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 61-62.
24. Ibid., S. 62, 69, 78.
25. Ibid., S. 71.
26. Ibid., S. 72.
27. Ibid., S. 77-78.
28. Ibid., S. 82, 102.
29. Ibid., S. 82-83.
30. Ibid., S. 87.
31. Ibid., S. 89.
32. Ibid., S. 100.
33. Ibid., S. 90.
34. Ibid., S. 91-92.
35. Ibid., S. 90.
36. Ibid., S. 93.
37. Ibid., S.94.
38. Ibid., S. 94.

39. Мальков В. Л. Вудро Вильсон и его «принципы национальностей»: взгляд из современности // Новая и новейшая история. – 2010. – № 6. – С. 104-111.
40. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 94.
41. Ibid., S.97.
42. Віднянський С. В. Захисник малих народів у Новій Європі Томаш Гарріг Масарик // Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – С. 64-65.
43. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 106.
44. Ibid., S. 105.
45. Ibid., S. 108.
46. Ibid., S. 122.
47. Ibid., S. 108-109.
48. Малевич О. М. Томаш Гарріг Масарик / О. М. Малевич // Вопросы истории. – 2004. – № 11. – С. 64.
49. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 98, 103.
50. Ibid., S. 102-104.
51. Ibid., S. 109-110.
52. Ibid., S. 145.
53. Ibid., S. 149 – 150.
54. Ibid., S. 150.
55. Olivová V. Dějiny první republiky. Praha, Karolinium, 2000. – 356 s. – S. 54.
56. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 159.
57. Ibid., S. 188-189.
58. Ibid., S. 152, 153.
59. Ibid., S. 187-188.
60. Ibid., S. 186.
61. Ibid., S. 188.
62. Ibid., S. 152, 153.
63. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика... – С. 118.
64. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 155-157.
65. Ibid., S. 156.
66. Ibid., S. 186.
67. Кравчук О. М. Державне фінансування економіки і культури східних регіонів ЧСР в 1919-1932 роках // Сторінки історії. Збірник наукових праць. Випуск 22. – К., 2006. – С. 116-124.
68. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 159.
69. Ibid., S. 154.
70. Опат Я. Т. Г. Масарик і Нова Європа... – С. 12.
71. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 182.
72. Опат Я. Т. Г. Масарик і Нова Європа... – С. 13.
73. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 182-184.
74. Ibid., S. 186.
75. Ibid., S. 190.
76. Ibid., S. 188.
77. Ibid., S. 186.

78. Ibid., S. 190.
 79. Ibid., S. 191.
 80. Опат Я. Т. Г. Масарик і Нова Європа... – С. 11.
 81. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 168.
 82. Ibid., S. 140.
 83. Ibid., S. 192.
 84. Неру Д. Взгляд на всемирную историю. – М., 1981. – Т. 2. – 504 с. – С. 170.
 85. Там само. – С. 171.
 86. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 191.
 87. Ibid., S. 192.
 88. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ. За редакцією Ієна Макліна й Алістера Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с. – С. 435.
 89. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války / I. Kovtun – Praha, Odeon, 1991. – 542 s. – S. 455.
 90. Брюейкер Р. Переображений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Переклад з англійської О. Рядова / Роджерз Брюейкер. – Л.: Кальварія, 2006. – 280 с. – С. 14.

Резюме

В статтє раскрыты внутрѣполѣтѣческѣе и вѣшнеполѣтѣческѣе аспекты чехословацкѣе полѣтѣческѣе программѣе Т. Г. Масарѣека в работѣ «Новая Европа. Славянскѣе точка зрѣенѣя» (1918 г.).

Ключевые слова: Т. Г. Масарик, «Новая Европа...», национальные проблемы, демократия, Чехословакия.

Одержано 21 вересня 2012 р.

УДК 94(437.6)“1944/1945”

І.І. Боровець

У ПОЛОНІ БЕЗВИХОДІ: СЛОВАЦЬКА ДЕРЖАВА У ПЕРІОД ВЕРЕСНЯ 1944 – БЕРЕЗНЯ 1945 рр.

У статті здійснена спроба комплексного висвітлення ситуації у Словацькій державі в останній період її функціонування (вересень 1944 – березень 1945 рр.). З'ясовано рівень залежності Словаччини від Німеччини у цей час, простежено взаємовідносини словацьких управлінських органів з німецькою військовою адміністрацією, розкрито вплив бойових дій на території країни на повсякденне життя населення.

Ключові слова: окупація, німецький тиск, бойові дії, мобілізація, евакуація.

Одним із наслідків ліквідації помюнхенської Чехо-Словаччини у березні 1939 р. було утворення Словацької держави. Хоча формально вона мала усі атрибути самостійності, проте на практиці незалежність Словаччини була обмежена умовами словацько-німецького Охоронного договору,